

VOYAGA YETMAGAN SHAXSLAR XULQ-ATVORINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY - PSIXOLOGIK OMILLARI

Sobirov Oybek Sohob o'gli

Annotatsiya. *Mazkur maqolada voyaga yetmagan shaxslar xulq-atvorining umumiy holati, dinamikasi va sabablari, voyaga yetmagan jinoyatchilar shaxsining kriminologik tavsifi va voyaga yetmagan shaxslar sodir etadigan jinoyatlarning oldini olishni tashkil etish chora- tadbirlari haqida so'z boradi. Maqola so'nggida xulosa va takliflar berib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *voyaga yetmagan shaxslar, jinoyat, siyosat, kurash, huquq.*

Абстрактный. *В данной статье говорится об общей ситуации, динамике и причинах поведения несовершеннолетних, криминологической характеристике личности несовершеннолетних преступников, мерах профилактики преступлений, совершаемых несовершеннолетними. Выводы и предложения приведены в конце статьи.*

Ключевые слова: *несовершеннолетние, преступность, политика, борьба, закон.*

Abstract. *This article talks about the general situation, dynamics and causes of the behavior of minors, criminological description of the personality of minor criminals, and measures for the prevention of crimes committed by minors. Conclusions and suggestions are given at the end of the article.*

Key words: *minors, crime, politics, struggle, law.*

KIRISH

Insonning xulq-atvorini o'rganish muammosi hamisha insoniyat oldida turgan eng dolzarb muammolardan biri bo'lib kelgan. Zero, insonning har jihatdan ijtimoiy taraqqiyoti, shaxs sifatidagi faolligi va o'z- o'zini rivojlantira borishi ko'p jihatdan ushbu jarayonga bog'liqdir Bundan tashqari prezidentimiz "Tafakkur" jurnalining muxbiri bilan suhbat chog'ida, jumladan, shunday deydi: "Har qanday odam ham o'smirlik chog'ida, endigina voyaga yetib kelayotgan davrida jamiyatda munosib o'rnini topish kerak. Aks holda bu narsa noxush oqibatlarga, ba'zan esa og'ir fojialarga, xatto ijtimoiy larzalarga ham sabab bo'ladi.

Yosh yigit-qizlarimizning ishda, turmushda, oila va jamoa orasida o'z o'rnini topolmaslik holatlari ularning jamiyatda o'z qadrini yo'qotishga olib keladi. O'z qadriga, o'z sha'niga ega bo'lmagan inson hayotda ko'p-ko'p to'siqlarga duchor bo'ladi, beqaror va salbiy ta'sirlarga beriladi, uning shaxs sifatidagi yemirilishi ham tez kechadi.¹⁵

Mustaqil O'zbekiston taraqqiyotining ilk bosqichidayoq ta'lim-tarbiya masalasida bir qator axloqiy yangilanish yuzaga keldiki, u milliy tarbiyamizdagi ezgu ishlardan

¹⁵ Sh. Mirziyayev "Tafakkur" jurnali, 2020 yil 2-son

ibrat olish, ma'naviyatimiz hamda merosimizga ixlos qo'yish, xalqimizning an'analarini rivojlantirishni taqozo etadi. Milliy dastur talablarini bajarish, uni hayotga tatbiq etishda milliy-madaniy meros va qadriyatlarimizdan o'rinli foydalanish, har bir shaxsning ma'naviyatiga o'ziga xos milliy yo'nalish berishga e'tibor qaratish demakdir.

Bularning hammasi ulug' bobokalonlarimiz biz avlodlarga qoldirgan ma'naviy, tarixiy merosimizdirki, endi bu ma'naviy merosimizni qunt bilan o'rganish, yoshlarga, xalqimizga yetkazish shu kunning talabi bo'lib qoldi.

Milliy ma'naviy qadriyatlarimizdan o'rinli foydalanish yoshlarda yuksak ma'naviyatni, go'zal sharqona odobni tarbiyalashga, o'z-o'zini anglashga va o'z-o'zini ijobiy baholashga xizmat qiladi.

Milliy qadriyatlarimizni rivojlantirishda xalqimizning ko'p yillik an'analari, madaniyati, urf-odatlarini, milliy bayramlari, boy qadimiy meroslari o'zining alohida o'rni, ahamiyatiga ega. Davlatimiz ra'bari aytganlaridek "Har bir xalq taraqqiyot va yangilanishning o'z yo'lini tanlab oladi. Biz ham xalqimizning milliy xususiyatlari va an'analarini, tarixi va hisobga olib, o'z yo'limizni tanladik. Yoshlarga milliy vatanparvalik ruhida ta'lim-tarbiya berish, ular haqida amxo'rlik qilish bugungi kunning jiddiy vazifalaridan biri hisoblanadi". Yoshlarda milliy iftixor, milliy g'ururni shakllantirish va mustahkamlashga alohida ahamiyat berish boshlandi. Aqliy zakovat, ruhiday, ma'naviy kamolot, insof u-diyonat, muruvvat, mehr-oqibat bular barchasi ma'rifatli, ma'naviyatli insonlarning asosiy fazilatlaridir. Ana shu fazilatlarini yoshlarimizda shakllantirish bugungi kunning muhim vazifasidir. Bu vazifani amalga oshirishda milliy qadriyatlarimiz bitmas-tuganmas manbaa bo'lib xizmat qiladi.

Inson shaxsini, uning yuksak ma'naviy fazilatlarini kamol toptirish, milliy mafkurani shakllantirish, yosh avlodni boy madaniy merosimiz hamda tarixiy qadriyatlarimizga hurmat-e'tibor, mustaqil vatanimizga mehr-muhabbat ruhida tarbiyalash talablari o'ta muhim vazifalarni amalga oshirishni taqozo qiladi.

Sog'lom ruhiyat egasi bo'lgan yoshlar ma'naviy dunyoqarashini shakllantirish, bu borada samarali yo'llarni izlab topish esa yoshlarning o'zligini anglashi, ularning komilligi, axloq-ijtimoiy normalar doirasidagi maqbul harakati bilan bog'liqdir. Zero, yurtboshimiz aytganlaridek "... biz O'zbekistonimizni buyuk davlatlar qatoriga qo'shishga ahd u paymon qildik. Bolalarimizni, yigit- qizlarimizni shu g'oyaga qattiq ishonadigan buyuk davlat fuqarolari, buyuk davlatga munosib farzandlar etib tarbiyalashimiz lozim. Milliy timsollar va ramzlarning har biri ana shu buyuk g'oyaga, milliy g'ururimizni yuksaltirishga xizmat qiladi. Ularning har biri katta bir darslik, kuchli tarbiya vositasidir".

ASOSIY QISM

Odamlar odamlarning xulq-atvori haqida gapirganda, ular uning atrofidagi odamlar bilan o'zaro ta'sir va munosabatlar nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladigan faoliyatini anglatadi.

Har bir inson doimiy ravishda xatti-harakatlar chizig'ini tanlaydi, kelajakdagi harakatlar haqida o'ylaydi. Biroq, uning xulq-atvorining hal qiluvchi qismi odatlangan

odatlar bilan belgilanadi, ayniqsa, odamning odatdagi muhitida, kundalik hayotda o'zini tutishini yodda tutsak.

Odat xulq-atvor namunalarini anglatadi. Xulq-atvor stereotipi - bu muayyan xatti-harakatlarning barqaror takrorlanishini ta'minlaydigan psixikaning barqaror shakllanishi. Stereotiplar ko'nikma va odatlarni o'z ichiga oladi.

Inson ijtimoiy xulqini tartibga solish va boshqarishda ijtimoiy odatlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy xulq namunalarining ko'p marta takrorlanishi odat tusiga kiradi. Shaxs ijtimoiy xulqi, odobini tartibga solishda o'smir ijtimoiy tasavvuri bilan birgalikda milliy urf-odatlarining ham xizmati katta bo'lib, ular ongni ortiqcha zo'riqishdan holi qiladi va kishilardagi istak va maqsadlar birligini yuzaga keltiradi. Tashqi stimuly hisoblangan milliy urf-odatlar, an'analar ijtimoiy xulqni barqarorlashtiradi, ma'naviy qiyofani shakllantirishga asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Agar ma'lum bir motivlar undovchi vazifani bajarsa, odatlar tartibga soluvchi vazifani bajaradi. Ma'naviy barkamollikning asosiy vazifalaridan biri shaxsning jamiyatga, shaxsiy va umumiy intilishga bo'lgan munosabatidir. Ta'kidlash lozimki, affiliatsiya motivining yuqori darajasi, so'zlashuv madaniyati shaxsning axloqiy rivojlanishining asosiy omillaridan biridir. M.S.To'ychievaning ta'kidlashicha: "...shuni ham unutmash kerakki, ta'lim va madaniyatning o'zi ma'lum bir yo'naltirilgan tarbiya tizimi shaxsning ma'naviyatini to'liq ta'minlab bera olmaydi. Bu tizimda ijtimoiy-psixologik vositalar bo'lib hisoblangan an'analar, pedagogik-psixologik fanlar, oiladagi bola tarbiyasi, darsdan tashqari o'tkaziladigan tadbirlarning o'rni ham kattadir".

Muallif yana ta'kidlaydiki, insonda turli ahamiyatga ega xulq-atvor motivlari mavjud. Ba'zilar bir vaziyatli motivlar bo'lsa, ikkinchilari inson xarakteri va yo'nalganligini ifoda etuvchi motivlar bo'lib, faoliyat jarayonida quyi motivlar yuqori motivlarga aylanadi. Bunda inson o'zi qilayotgan ishga shunchalik berilib ketadiki, natijada bu uning hayotining maqsadiga aylanib ketadi. Bu narsa ma'naviy ehtiyojning shakllanish jarayonida ham kuzatiladi.

Shuni ham ta'kidlash muhimki, ba'zi yoshlarda faoliyat - "ehtiyoj" deb qabul qilinsa, ba'zilarida esa "majburlash" sifatida qabul qilinadi. Buning sababi, har bir shaxsning individulligidir. Demak, ma'naviy qiyofani shakllantirishda har bir bolaning o'ziga xos xususiyatini anglash, unga individual yondashish zarur.

Jinoyatchilikka qarshi kurashning tarkibiy qismi bo'lgan voyaga yetmagan shaxslar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlarning oldini olish va unga yo'l qo'ymaslik davlatning jinoiy-huquqiy yo'nalishdagi siyosatida muhim o'rin tutadi. Shuning uchun ham bu muammoni davlat siyosati darajasida hal etishga alohida e'tibor qaratilgan. Voyaga yetmaganlar sodir etadigan jinoyatlarning oldini olish to'g'ri ma'nodagi ijtimoiy-siyosiy muammodir.

To'g'ri, O'zbekistonda voyaga yetmaganlar sodir etayotgan jinoyatlar umumiy miqdorda kamayishi kuzatilayotgan bo'lsa-da, barcha toifadagi jinoyatlarning umumiy miqdorida esa bu ko'rsatkich o'zgarmay qolayotganligini ko'rish mumkin. Demak,

voyaga yetmaganlar sodir etadigan jinoyatlarning oldini olish muammosi mavjud va ularning oldini olishda ilmiy- nazariy tadqiqotlar olib borish hamda amaliy jihatdan zarur profilaktik chora-tadbirlarni qo'llash bugungi kunning talabidir.

Voyaga yetmaganlar sodir etadigan jinoyatlar dinamikasining umumiy holatini tahlil etishda, birinchidan, voyaga yetmaganlar va yoshlar o'rtasida sodir etiladigan jinoyatlarning o'zaro bog'liqligiga, ikkinchidan, voyaga yetmaganlar sodir etadigan jinoyatlarning kriminologiya nuqtai nazaridan tarkibiga, g'arazli maqsadlari nimalarga qaratilganligiga alohida e'tibor berish lozim.

Voyaga yetmaganlar va yoshlar o'rtasida sodir etiladigan jinoyatlarning o'zaro bog'liqligi va har birini aniq ifodalash kriminologiyada katta ahamiyatga ega. Chunki voyaga yetmaganlar (14-17 yoshlilar) va yoshlar (18-29 yoshdagi shaxslar)ning ijtimoiy-ruhiy holatlari bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. O'z navbatida, har ikki guruhga mansub shaxslar tomonidan sodir etilayotgan jinoyatlarning tahlili ham jinoyatchilikning umumiy «manzarasini» aniqlash va to'g'ri xulosa chiqarishga imkon beradi.

Masalan, hozirgi ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar jarayonida sodir etilayotgan barcha jinoyatlarning sal kam 57 % 14-29 yoshgacha bo'lgan shaxslar hissasiga to'g'ri kelmoqda. Bu achinarli hol, albatta, biroq jinoyat olamining «yosharishi» nafaqat O'zbekistonda, balki jahon miqyosida yuzaga kelayotgan illat ekanligini ham nazardan chetda qoldir- maslik lozim.

Voyaga yetmaganlar sodir etadigan jinoyatlarning katta yoshdagilar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlarga nisbatan ta'sir doirasi jinoiy tajovuz yo'nalishining turlariga ko'ra o'zgarib turish xususiyatiga ega. Masalan, voyaga yetmaganlar qasddan sodir etadigan umumiy turdagi jinoyatlarning yoshlar va katta yoshdagi jinoyatchi shaxslar qasddan sodir etadigan jinoyatlar bilan yaqin bo'lib, kuch ishlatish yo'li bilan sodir etiladigan jinoyatlardan farqli ravishda, kuchli bog'lanishga ega. Aksincha, voyaga yetmaganlar tomonidan kuch ishlatish bilan sodir etiladigan jinoyatlar katta yoshdagilar tomonidan sodir etiladigan shu turdagi jinoyatlar bilan sust bog'lanishda bo'ladi, buning sababi kuch ishlatish bilan bog'liq jinoyatlarning sodir bo'lishi turmushning turli yo'nalishlarida ro'y berishi mumkin.

Voyaga yetmaganlar va yoshlarni jinoyat yo'liga kirishida xufiyona ishlab chiqarish ham salbiy ta'sir etayotgani achinarli hol. Biroq xufiyona ishlab chiqarishda voyaga yetmaganlar va yoshlar eng quyi ijrochilar sifatida jalb qilinadilar. Katta yoshdagi jinoyatchilar bunday vaziyatlarda yosh jinoyatchilarni doimiy ravishda kuzatadilar va «yetilgan yoshlarni» o'z jinoiy guruhlariga qo'shib olishga harakat qiladilar. Voyaga yetmaganlar sodir etadigan jinoyatlarning tarkibi va g'arazli maqsadlari nimalarga qaratilganligini bilish hamda ularni kriminologiya nuqtai nazaridan tavsiflash katta ahamiyatga ega.

Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlar ishtirokchilik asosida, guruh bo'lib sodir etiladi. Bu voyaga yetmaganlarni tabiatiga xos holat hisoblanadi.

Ba'zi hollarda yosh o'smirlar tomonidan yakka tarzda faol amalga oshiriladigan g'ayriqonuniy xatti-harakatlar ham jamiyat uchun katta xavf tug'dirishi mumkin. Agar jinoyatlarga qarshi kurash olib borish nuqtai nazaridan yondashilsa, guruhliy yoki uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash olib borishdan ko'ra, yakka tarzda jinoyat sodir etuvchilarni aniqlash va zarur choralarni qo'llash oson kechadn. Shunday bo'lsa-da, guruhliy jinoyatlardan jamiyatga ko'proq zarar kelishini ham yodda tutish lozim.

Voyaga yetmaganlar tomonidan guruh bo'lib jinoyat sodir etilishiga xos bo'lgan shafqatsizlik, rahmsizlik oqibatida jamiyatga katta ma'naviy zarar yetkaziladi. Zero, jinoyat sodir etishdagi norasmiy uyushishning tez va oson kechishi, guruhliy munosabatlardagi ko'nikma, janjal chiqarishga monelik, o'z xohishiga ko'ra ish tutish (o'zboshimchalik), betakror va o'ziga xos qiliqlar qilishga intilish, alohida vaziyatlarda g'oyaviy, ma'naviy va huquqiy jihatdan voyaga yetmaganlarda ishonchning yo'qligi holatlari qisqa davr ichida jamiyat uchun xavfli qilmishlarni beqiyos darajada bo'lishiga olib keladi. O'z navbatida, katta yoshdagilar tomonidan jinoyat sodir etilishida bunday holatlar kuzatilmaydi.

Jinoyatlarning umumiy ko'rsatkichlarida voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlar katta yoshdagilarga nisbatan bir yarimdan besh martagacha ko'p ekanligini (jinoyatlarning turi va ularning hududiy tarqalganlik holatlariga ko'ra) ko'rish mumkin.

Shuningdek, 14 yoshlilar tomonidan guruhliy jinoyatlarni sodir etish, 17 yoshlilarga nisbatan ko'pdir. Voyaga yetmaganlar tomonidan guruh bo'lib jinoyat sodir etish o'g'rilik, talonchilik, bosqinchilik, nomusga tegish kabi jinoyatlarda ko'proq uchrasa, qasddan odam o'ldirish va qasddan og'ir tar jarohati yetkazilishda kamroq bo'ladi.

Voyaga yetmaganlarning guruhliy birlashuvi beqarordir va shuning uchun ham ma'lum bir davrda faoliyat ko'rsatadi va o'z faoliyatini to'xtatadi.

Ba'zida voyaga yetmaganlar tomonidan guruhga uyushganlik o'z maqsadiga ko'ra, uzoq muddatga faoliyat ko'rsatishga mo'ljallangani bois zarur profilaktika chora ta'sirida barham topishi mumkinligini unutmashlik zarur.

XULOSA

Ta'kidlash joizki, so'nggi yillarda voyaga yetmaganlarning jinoiy guruhlariga birlashishi sezilarli darajada oshganligi kuzatilmoqda. Bunday guruhlarning qariyb beshdan uchtasida turli yoshdagi kimsalarning ishtirok etishi ularning xavfliligini oshirmoqda. Shuningdek, voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan umumiy jinoyatlarning yarmidan ko'pi bir necha bor jinoyat qilib, tajriba orttirganini ham ko'rish mumkin. Eng muhimi, ushbu jinoyatlarning sodir etilishi residiv sifatida mulkka nisbatan qaratil- gandır. Shuning uchun ham ularga qarshi kurashni yo'lga qo'yish o'z- o'zidan eng dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Rustambayev M.X., 2018. O‘zbekiston respublikasi jinoyat huquqi kursi Oliy ta’lim muassasalari uchun darslik (2-nashr, to‘ldirilgan va qayta ishlangan). «Complex Print» nashriyoti, Toshkent, 2018
2. Х.Р.Очилов, Ш.Д.Хайдаров, З.З.Шамсидинов
Жиноят_Ҳуқуқи_Умумий_Қисм_Ўқув_Қўлланма_2021
3. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992.
4. Mejdunarodniy pakt o grajdanskix i politicheskix pravax. Mejdunarodnaya zashita prav i svobod cheloveka. Sbornik dokumentov. M.: Yurid.lit., 1990 g.
5. Osnovniye prinsipi nezavisimosti sudebnix organov. Mejdunarodniye prava i svoboda cheloveka: Sbornik dokumentov. M: Yurid.lit., 1990 g.
6. Vseobshaya deklaratsiya prav cheloveka. – Prava cheloveka. Osnovniye mejdunarodniye dokumenti: Sbornik dokumentov. M.: Mejdunarodniye otnosheniya. 1989 g. – S. 134-142.
7. Konvensiya o pravovoy pomoshi i pravovix otnosheniyax po grajdanskim, semeynim i ugovnim delam. (Хо‘jalik va huquq Hozyaystvo i pravo. – Tashkent. 1997, №1-2. S. 58- 76).
8. Uголовно-протсессуалний кодекс Respubliki Uzbekistan. – Т.: Adolat, 1999.
9. «O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasining 2001 yil 7 dekabrdaqi Qonuni.